

Сердега Р. Л.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ДІАЛЕКТНІ ЕЛЕМЕНТИ У ТЕКСТАХ ФОЛЬКЛОРУ ТА ПРОБЛЕМА ЇХ ВІДБИТТЯ У «СЛОВНИКУ МОВИ УСНОЇ НАРОДНОЇ СЛОВЕСНОСТІ»

Мова фольклору, особливо на етапі формування нової української літературної мови, істотно впливала на становлення й розвиток як усної, так і писемної практик українського народу, однак вона ще й досі не була об'єктом систематичного широкомасштабного лексикографічного опису. В українській лінгвістиці поки що немає сталої традиції для укладання лексикографічної продукції такого типу, тому необхідно формувати основу для фольклорної лексикографії, розробляти теоретичні засади цієї галузі. Мета статті полягатиме у з'ясуванні ступеня поширеності діалектних елементів у текстах фольклору, а також в установленні особливостей їх відбиття у можливих спеціальних лексикографічних працях, присвячених словниковому опису мові фольклору. Зауважимо, що говіркові явища повинні обов'язково відбитися у «Словнику усної народної словесності». Тим більше, що фольклор має усну форму побутування, а діалектизми теж функціонують переважно у такій самій формі. Таким чином, найголовніше завдання нашої розвідки полягатиме у поданні прикладів лексикографування тих діалектних елементів, які функціонують у структурі творів усної народної словесності. Зрозуміло, що різні за жанром фольклорні твори мають і різний ступінь побутування у них говіркових елементів. Значну кількість таких елементів фіксуємо у складі жартівливих пісень, коломийок, місцевих казок, рекрутських піснях. Наявні вони, зрозуміло, і в інших жанрових різновидах усної народної словесності – суспільно-побутових піснях, календарно-обрядових, баладах, народних оповіданнях, замовляннях. Практично у кожному уснонародному тексті будь-якого жанру можна відшукати або виразні лексичні діалектизми або хоча би говіркові елементи фонетичного чи граматичного плану. Найменше діалектних рис фіксуємо у художній структурі народних дум. У зазначених текстах фольклору можуть зберігатися застарілі лексеми або форми слова, які сьогодні сприймаються як діалектні. Отже, «Словник мови усної народної словесності» повинен відбивати об'єктивну картину фольклорномовного світу, тобто має відображати всі ті явища мовного плану, які представлені у текстах фольклору, зокрема й говіркові.

Ключові слова: словник мови фольклору, фольклорний текст, мова фольклору, діалектизм, усна народна творчість.

Постановка проблеми. Під час дослідження різножанрових текстів усної народної словесності ми спробували з'ясувати природу такого феномена, як мова фольклору. Власні спостереження дають підстави нам стверджувати, що ми маємо справу зі складним явищем системно-цілісного плану, «у якому поєднується інколи й конкретний народний говір, і діалектна мова загалом як система усіх різнорівневих говіркових явищ, а також елементи мови загальнонародної, а в деяких жанрах фольклору наявні не лише уснонародні поетичні, а й книжні елементи» [19, с. 138]. Отже, постають закономірні питання, які мовні засоби має відбивати «Словник мови усної народної словесності» та чи мають бути представлені у ньому діалектні елементи?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Учених, передусім фольклористів і діалектологів, дуже давно зацікавила проблема просторової

неоднорідності вербальних засобів, уживаних у мові фольклору. У сучасній українській лінгвістиці викристалізувалися два основні погляди на співвідношення діалектних і загальнонародних елементів у мові фольклору: 1) мова усної народної творчості – наддіалектне явище, близьке до літературного різновиду національної мови, який значною мірою сприяв її зародженню та подальшому розвитку; 2) мова фольклору – це функціонально-стилістичний різновид говіркового мовлення. Отже, в україністиці наявні різні погляди на сутність мови фольклору. На думку одних учених, вона є діалектною. Інші вважають, що мова фольклору не збігається цілком із жодним територіально-мовленнєвим різновидом, бо вона є наддіалектною. С. Я. Єрмоленко, наприклад, у своєму монографічному дослідженні обстоює наддіалектну природу фольклорного слова [6].

Іншої думки дотримується В. В. Німчук у статті «Діалектна стилістика» (1990). Дослідник вважає, що говіркове мовлення має своєрідний різновид художнього стилю, який виявляється в усній народній творчості, інакше кажучи, фольклорна мова є художнім стилем діалектної мови [16, с. 16].

Слід зауважити, що спочатку спроби вирішення питання наддіалектної чи діалектної природи фольклорної мови переважно було зумовлені суб'єктивними чинниками. Учені, котрі досліджували літературну мову, вбачали у мові усної народної творчості ознаки наддіалектності, а дослідники, які займалися вивченням територіально-мовленнєвих утворень, розглядали її як функціонально-стилістичний різновид говіркового мовлення. Науковці, що відстоювали наддіалектність мови фольклору, орієнтувалися на факт формування у багатьох народів світу писемних літературних мов, які поставали завдяки значному впливу усної народної творчості. Таким чином, учені, що досліджують питання взаємодії літературної мови та фольклору, вважають мову усної народної словесності однією із форм наддіалектного мовлення. Ті, хто схилився до думки про генетично говірну сутність мови усної народної творчості, спиралися на той факт, що анонімні автори, виконавці різножанрових творів фольклору значною мірою були залежними у плані мовлення від особливостей говірки, якою вони користувалися у повсякденному житті та яку, відповідно, автоматично проєктували на уснонародні витвори словесного мистецтва, виконуючи функціонуючі на свій манер або створюючи зовсім нові твори. На нашу думку, не варто надавати перевагу жодній із цих позицій. Мова фольклору – це досить складне і багатогранне явище. Усна народна творчість вбирає у себе окремі твори, а то й цілі жанри загальнонаціонального плану і суто місцеві (регіональні). Відомий фольклорист В. М. Гнатюк у передмові до збірника «Коломийки» зазначав, що є народні пісні, які набувають загальнонаціонального значення, бо вони стають творчим здобутком цілого народу і виконуються на всьому етнографічному обширі та знаходять відгомін навіть у сусідів, і місцеві пісні, котрі цікаві для жителів певної місцевості, але «для ширших просторів не придатні, бо незрозумілі» [4, с. 71]. П. Г. Житецький, проаналізувавши мовні особливості народних дум, дійшов висновку, що вони народні за втіленням у них світосприйняттям і застосованою мовою, але вони водночас і книжні за специфічним складом думки, способами її розвитку та вираження [8, с. 2]. На факт існування

загальнонародних і місцевих фольклорних текстів звертав увагу й Ф. М. Колесса. Він виділяє пісні старші та новіші й відзначає, що нові пісні з незначним районом поширення та суто регіональним забарвленням не досягають таких висот, як старші, які користуються популярністю «на всьому просторі української етнографічної території» [14, с. 28] та відзначаються «високо розвинутою й багатою образною мовою», що є спільною для різних українських діалектів [14, с. 28].

Думки вищезгаданих учених підтверджують заявлену нами на початку статті тезу про те, що ми маємо справу зі складним явищем системного характеру, яке поєднує у собі й реальний народний говір, і діалектну мову загалом як систему всіх різнорівневих місцевих явищ територіального мовлення, а також елементи загальнонаціональні (загальнонародні), а в окремих жанрах фольклору, зокрема думах, маємо навіть і книжні елементи. Очевидно, всі ці елементи й мають відбиватися у майбутньому «Словнику мови усної народної словесності», бо, як відомо, основною функцією науки є вироблення і систематизація об'єктивних даних, тобто знань про довколишнє середовище, дійсність. Українська лінгвістика ще, на жаль, не має спеціальних лексикографічних праць, у яких би більш чи менш вичерпно був здійснений опис мови фольклору, однак слід констатувати, що інтерес до фольклорної лексикографії поступово пробуджується. З'являються перші теоретичні спроби осмислення засад лексикографування фольклорно-рномовних фактів і навіть практичні намагання щодо словникової репрезентації мови усної народної творчості, зокрема у праці З. С. Василько наявний фрагмент словника мовних одиниць-фауносимволів, підготовлений на матеріалі казок, пісень і паремій [3, с. 124–364]. Проблеми лексикографічного опису мови усної народної словесності торкаються також такі українські мовознавці, як Т. П. Беценко [1; 2], Н. О. Данилюк [5] і Н. С. Колесник [13].

Постановка завдання. Мета статті полягає у з'ясуванні ступеня поширеності діалектних елементів у текстах фольклору, а також у встановленні особливостей їх відбиття у можливих спеціальних лексикографічних працях, присвячених словниковому опису мови фольклору. До завдань розвідки входить з'ясування ступеня поширеності говіркових явищ у фольклорних текстах різних жанрів, проте найголовніше завдання полягатиме у поданні прикладів лексикографування діалектних елементів, що функціонують у творах усної народної словесності.

Виклад основного матеріалу. З попереднього аналізу праць науковців стає зрозумілим, що існують фольклорні твори, властиві лише для окремих регіонів України, і тексти усної народної творчості загальноукраїнські, спільні для всього національного обширу. Перші з них (місцеві тексти) часто бувають насичені малозрозумілими словами, тобто виразними локальними діалектизмами (регіоналізмами, ендемізмами чи етнографізмами), а другі є сприйнятними для всієї української людності незалежно від території проживання її окремих представників. Зауважимо також, що різні за жанром тексти усної народної творчості мають різний ступінь представленості у них говіркових елементів. Чи не найбільшу кількість таких елементів фіксуємо у складі жартівливих пісень, коломийок, місцевих казок, рекрутських піснях. Наведемо далі приклади словникових статей із діалектизмами, вилученими із текстів вищезазначених жанрів.

Жартівливі пісні

ЗИСКАТИ -аю, -аєш, док., діал. Знайти, відшукати. *Грицю, Грицю, хоч жениться? / Не може одговориться! / – Грицю, Грицю, кого взяти? / Краще Марусі не зискати!* [7, с. 79].

ЛЕГІНЬ -геня, ч., діал. Юнак, парубок. *Ой чий ото легінь, як ружа, / Я би-м го любила за мужа / Я би-м му робити не дала, не дала, / Лем би го за красу держала* [7, с. 76].

ЛЮСТЕРКО -а, с. р., діал. Ой венгерко, венгерко, венгерко, / Позич мені люмтерко, люсттерко: / Я си вуса підкручу, підкручу / Завтра вранці доручу / доручу [17, с. 320].

ФАЙНИЙ -а, -е, діал. Гарний. *Набік шапку у Ком'ятах ношу я, / Набік шапку та вби усі виділи, виділи, / Та вби мене файні дівки любили* [7, с. 76].

ФРАІР -а, ч., діал. Залицяльник. *Мала я фраіра першого Андрія, / Чорний мі ся виділ, там го намочіла* [7, с. 75].

ШТИРИ штирох, числ., кільк., діал. Чотири. *А хто хоче знати, най мене спитає, / Що дівчина любить, як сім років має. / Як сім років має, то до школи ходить, / А вже за собою штири хлопці водить* [7, с. 63].

Коломийки

ВИДІТИ, -джу, -диш, недок., діал. Бачити. *Не маєш ти, мій миленький, чого сумувати: / Як ти видів, що я бідна, не було м'я брати!* [15, с. 58].

ГАЗДА -и, ч., діал. Господар. *Ой ти, Яцю, покинь працю, я покину газду: / Та підемо на Вкраїну шукати гаразду* [15, с. 60].

ПРЕЖКА -и, ж., діал. Оздоблена прикраса у вигляді застібки; пряжка. *Ходила я в черевиках*

з жовтими презжками, / Тепер хожу по морозі білими ніжками [15, с. 54].

ТУЙКА присл., діал. У цьому місці. *Ішов тютюн дорогою, здибала го люлька: / – Ходи, ходи, тютюнику, закуримо туйка!* [15, с. 108].

ЦИРУЛИК -а, ч., діал. Перукар, який також виконував деякі обов'язки лікаря (пускав кров, виривав зуби, ставив п'явки і т. ін.); цирульник. *Бодай тобі, отамане, зуб цирулик вирвав, / Що ти мою дівчиноньку на панцину вигнав!* [15, с. 48].

Казки

БОРЗЕНЬКО присл., діал., змениш. до **БОРЗО** (швидко). *Та царські міністри схопили гуцула і потягли до шлюбу. Обвінчали борзенько з царівною – і спокій голові* [11, с. 12].

ЛАБА -и, ж., діал. Стопа, нога тварини; лапа. *Лев як ударив лабами – аж скала стряслася, але іскри не сипалися так, як від коня* [12, с. 55].

ПІДОЙМИТИ -йму, -еш /-иш, док., діал. Підняти. *Лев узяв вовка в лаби, підоймив його, як'го стис лабами та й задушив* [12, с. 55].

ПО-ЛЕГІНСЬКІ присл. По-чоловічому. *В одній тихій закутині він знову зійшовся із трьома вояками і сказав їм так: «(Ви поводитися добре, по-легінські!»* [21, с. 155].

СТРИЙ -я, ч., діал. Дядько по батьковій лінії; брат батька; чоловік батькової сестри. *А хлопчики бідного брата дуже плакали за пташкою і прибігли до стрія просити, аби віддав* [9, с. 13].

Рекрутські пісні

ВОЙОВАТИ -ую, -юєш, недок., діал. Воювати, брати участь у війні. *–Пішов син на войну, буде войовати, / А хто мене, стару, прийде поховати* [18, с. 52].

ГВЕР -а, ч., діал. Рушниця. *А воємське вилонження / То є моє потішіння, / Шабличка на боці, в руці твер, / Уж єм дістал, моя мила, што єм хцел* [18, с. 51].

ДАЛІЙ присл. Далі, далеко. *...Завербовали Янічка, / Та дали му конічка, / І конічка, і шати, / Штоби далій рушати* [18, с. 52].

ЗИЦИРУВАТИ -ую, -єш, недок., діал. Муштрувати. *Що всі хлопці на вулиці / Гуляють, танцюють, / Мене, хлопця, молодого, В війську зицирують* [18, с. 62].

ПОГАР -а, ч., діал. Келих, кубок. *Як я ішол з Дебрецина, / Випив я там погар вина, / Погар вина, на пляци / Вербуються вояци, / Плакала там моя мила* [18, с. 49].

Найвні вони, зрозуміло, і в інших жанрових різновидах усної народної творчості – суспільно-побутових піснях, баладах, календарно-обрядових піснях, народних оповіданнях, анекдотах,

замовляннях та ін. Найменше діалектних рис фіксуємо у художній структурі дум. У цих фольклорних творах можуть зберігатися застарілі лексеми або форми слова, які сьогодні сприймаються як діалектні. Наведемо далі кілька прикладів уживання діалектних, із погляду сучасного стану мови, елементів, наявних у текстах народних дум.

КОНЕЦЬ -ня, ч. Останній момент чого-небудь, що відбувається у часі, а також час, пов'язаний із цим моментом; смерть. *Дай Боже, люду царському, / Народу християнському / На здоров'я й на многії літа / До кінця віка!* [22, с. 128–129].

ВІК -а, ч. Тривалість життя (див. попередній контекст) [22, с. 129] і сучасне **ВІК** -у, ч. [20, с. 671].

Діалектні граматичні форми можуть спостерігатися, зрозуміло, і в інших фольклорних жанрах, проте у думках практично немає повноцінних діалектних лексем, якими так багаті інші жанрові форми фольклору. Незначну кількість діалектизмів у своїй структурі мають такі жанри усної народної творчості, як історичні та козацькі пісні. Наведемо далі деякі приклади:

ЖОВНІР -а, ч., діал. Солдат. *Віє вітер по долині, / Лежить жовнір на могилі, гей, гей!* [10, с. 79].

ЗРАБУВАТИ -ую, -уєш, док., перех., діал. Забрати силою. *Турки село зрабували, / Дві сестриці рідні взяли* [10, с. 40].

ПОВК -у, ч. Полк. *Утікали вражі ляхи / Де якісь повки, / Їли ляхів собаки / І сірії вовки* [10, с. 69].

ДРУК -а, ч., діал. Дрюк; велика товста дерев'яна палиця. *Ой козак до ружини, бурлака до друка: / От це ж тобі, вражий турчин, з душею розлука!* [23, с. 96].

ОШМАЛИТИ -малю, -малиш, док., діал. Осмалити; завдавати опіків, болю вогнем або чим-небудь гарячим *І комиш-травка погоріла; / Солов'їне гніздо запалили / Старого соловейка ошмалили, / Солов'їні дітки погоріли* [23, с. 93].

Загалом слід зауважити, що відшукати виразні лексичні діалектизми або хоча б говіркові елементи фонетичного чи граматичного плану можна практично у фольклорному тексті будь-якого жанру.

Висновки і пропозиції. Мова фольклору потребує всебічного дослідження і репрезентації її різномірних особливостей у спеціальному словнику. Словники мови фольклору мають становити окремий тип лексикографічних праць, і говіркові явища повинні обов'язково відбиватися у таких розробках. Тим більше, що фольклор має усну форму побутування, а діалектизми функціонують переважно у такій самій формі. «Словник мови усної народної словесності» має прагнути до відбиття об'єктивної картини фольклорномовного світу, тобто він повинен відображати всі ті мовні явища, які так чи інакше представлені у текстах фольклору: 1) нормативні елементи (наддіалектні, загальнонародні); 2) виразно книжні, що дуже часто трапляються, наприклад, у народних думках; 3) діалектні (загальнодіалектні, які значно поширені у розмовному мовленні різних регіонів, але відрізняються від слів літературної мови, та локальні, властиві лише для певної місцевості). Перспективи подальшого дослідження особливостей функціонування діалектних слів можуть полягати у встановленні ступеня поширеності різних тематичних груп лексики у складі різноманітних жанрових форм фольклору, з'ясуванні переваги у них діалектних рис певного мовного рівня.

Список літератури:

1. Беценко Т. П. Мова думового епосу: Словник епітетів, складних слів, тавтологічних і плеонастичних структур, географічних найменувань і релігійних понять. Суми : СДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. 108 с.
2. Беценко Т. П. Мова українських народних дум: Словник текстово-образних одиниць. Суми : ВВП «Мрія-1», 2016. 123 с.
3. Василько З. С. Символізація значення слова в українському фольклорному мовленні (на матеріалі фауноназв у казках, піснях і пареміях) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2003. 20 с.
4. Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість: на 110-річчя народження 1871–1981 / упоряд. Б. Романенчук. Нью Йорк, 1981. Записки НТШ. Т. 201. 288 с.
5. Данилюк Н. О. Принципи укладання словника мови української народної пісні. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник* : збірник наукових праць. Київ : НАН України, Ін-т укр. мови, 2011. С. 250–259.
6. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова : монографія. Київ : Наукова думка, 1987. 245 с.
7. Жартівливі пісні. Родинно-побутові / гол. ред. О. І. Дей. Київ : Наукова думка, 1967. 800 с.
8. Житецкий П. И. Мысли о народных малорусских думах. Киев : Изд. ред. журн. «Киев. Старина». Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. 249 с.
9. Золота вежа: українські народні казки, легенди, притчі, перекази, загадки та приповідки / упоряд. С. Г. Пушика. Ужгород : Карпати, 1983. 224 с.

10. Історичні пісні / упоряд. І. П. Березовського. Київ : Рад. письменник, 1970. 288 с.
11. Казки Буковини / упоряд. М. Г. Івасюка, В. С. Басараба. Ужгород : Карпати, 1973. 240 с.
12. Казки Карпат: укр. нар. казки / упоряд. І. В. Хланти. Ужгород : Карпати, 1989. 418 с.
13. Колесник Н. Структура статті в словнику фольклоронімів (на матеріалі бурлацьких та наймитських пісень). *Науковий вісник СЄНУ ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2014. № 2. С. 7–14.
14. Колесса Ф. Українська усна словесність. Львів : Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1938. Ч. 1–4. 643 с.
15. Коломийки / упоряд., приміт. Г. М. Литвака. Київ : Рад. письменник, 1963. 196 с.
16. Німчук В. В. Діалектна стилістика. *Стилiстика української мови* : збірник наукових праць. Київ : КДПІ, 1990. С. 12–18.
17. Перлини української народної пісні: пісенник / упоряд. М. М. Гордійчук. Київ : Музична Україна, 1991. 383 с.
18. Рекрутські та солдатські пісні / упоряд. А. Л. Іоаніді, О. А. Правдюк. Київ : Наук. думка, 1974. 623 с.
19. Сердега Р. Л. Конспект лекцій зі спецкурсу «Українська лінгвофольклористика» : навчальний посібник. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. 2017. 228 с.
20. Словник української мови : в 11 т. / гол. ред. І. К. Білодід. Київ : Наук. думка, 1970. Т. 1. 799 с.
21. Таємниця скляної гори: закарпатські народні казки, зібрані Михайлом Фіницьким. Ужгород : Карпати, 1974. 190 с.
22. Українські народні думи : у 5 т. Т. 1. Думи раннього козацького періоду / за заг. ред. М. К. Дмитренка, С. Й. Грици. Київ : ІМФЕ НАН України. 2009. 856 с.
23. Українські народні пісні: пісні суспільно-побутові / упоряд. О. М. Хмілевської. Київ : Музична Україна, 1967. 736 с.

Serdeha R. L. DIALECT ELEMENTS IN FOLKLORE TEXTS AND THE PROBLEM OF THEIR REFLECTION IN “THE DICTIONARY OF THE LANGUAGE OF ORAL FOLK LITERATURE”

The language of oral folk art, especially at the stage of the emergence of the so-called new Ukrainian literary language, significantly influenced the formation and development of oral and written language practice of the Ukrainian people. However, it has not yet been the subject of a systematic large-scale lexicographical description. There is no established tradition for compiling lexicographic products of this type in Ukrainian linguistics. Therefore, it is necessary to form a basis for folklore lexicography, to develop theoretical bases of this branch. The purpose of the article will be to clarify the degree of prevalence of dialect elements in folklore texts, as well as to establish the features of their reflection in possible special lexicographical works devoted to the dictionary description of the language of folklore. Note that dialect phenomena must be reflected in “The Dictionary of Oral Folk Literature”. Moreover, folklore exists in oral form, and dialecticisms predominantly exists in the same form. So the most important task of our intelligence will be to provide samples of lexicographic description of dialectal elements that are present in works of oral folk art. It is clear that different genres of texts of oral folk art have different degrees of existence of dialectal elements. We record a significant number of such elements in the structure of humorous songs, kolomyikas, local fairy tales and recruit songs. They are, of course, presented in other genre varieties of oral folk art – social and household songs, calendar-ritual, ballads, folk tales, orders. In almost every folklore text of any genre, we can find either expressive lexical dialecticisms, or at least dialectal elements of the phonetic or grammatical plan. We record the least dialectal features in the artistic structure of Ukrainian folk dumas. Outdated tokens or word forms, which today are perceived as dialectal, can be preserved in these texts of oral folk art. So “The Dictionary of Oral Folk Literature” should reflect an objective picture of the folklore world, that is reflect all linguistic phenomena that are represented in the texts of folklore, including dialectal phenomena.

Key words: dictionary of oral folk literature, folklore text, language of folklore, dialect word, oral folk art.